

ARTYKUŁY
[Articles]

**ZWIĄZEK AUTORYTARYZMU Z ZAANGAŻOWANIEM
RELIGIJNYM I RELIGIJNYMI STYLAMI POZNAWCZYMI**

Dariusz Krok

Katedra Psychologii i Pedagogiki Rodziny
Uniwersytet Opolski

CONNECTION OF AUTHORITARIANISM WITH RELIGIOUS INVOLVEMENT
AND RELIGIOUS COGNITIVE STYLES

Summary. Authoritarianism has played an important role in research on social behaviour being also related to religiosity which is a quite astonishing outcome if we take into account fundamental teachings of major world religions. Recent research shows that authoritarianism is moderately connected with religious behaviour i.e. the more people are religious the more they are authoritarian. The aim of the present article was to analyze relations between right-wing authoritarianism and religious involvement and religious cognitive styles. The findings revealed that the relationship between authoritarianism and religiosity is more complex than previous research and depends on the character of religious involvement and preferences in religious cognitive styles. High authoritarians tended to show higher levels of religious involvement in such areas as religious convictions, prayer, religious experience, and worship than low authoritarians. The first group was also inclined to process religious information in two styles: Orthodoxy and Second Naiveté which demonstrates positive relations between authoritarianism and inclusion of transcendence and both literal and symbolical interpretation of religious contents.

Wprowadzenie

Relacje między autorytaryzmem a religijnością wydają się stanowić jedno z najważniejszych zagadnień psychologii religii. Dlaczego? Z jednej strony wszystkie wiel-

Adres do korespondencji: Dariusz Krok, e-mail, dkrok@post.pl

kie religie świata zachęcają wiernych do szacunku i tolerancji dla drugiego człowieka, a z drugiej strony badania empiryczne wskazują na korelacje różnych przejawów uprzedzeń i nietolerancyjności z religijnością (Hunsberger, Jackson, 2005). Źródłem takiego stanu rzeczy można doszukiwać się zarówno w niespójności pomiędzy wskazaniami religijnymi a społecznym funkcjonowaniem ludzi, jak i w wieloznacznym sposobie pojmowania autorytaryzmu, który obejmuje szerokie spektrum zachowań. Z tego względu potencjalne związki autorytaryzmu i religijności zmuszają do głębszej refleksji na temat społecznego myślenia i zachowania ludzi, a także zachęcają do prowadzenia badań empirycznych w tym zakresie.

Autorytaryzm a religijność

Zagadnienie autorytaryzmu zdobyło dużą popularność w psychologii społecznej po opublikowaniu przez Adorno i jego współpracowników klasycznej pracy *The authoritarian personality*, w której pojawiło się pojęcie „osobowość autorytarna” (Adorno, Frenkel-Brunswick, Levinson, Sanford, 1950). Osobowość autorytarna jest tutaj rozumiana jako syndrom nieświadomych potrzeb tkwiących w jednostce oraz głęboko ukrytych pragnień i dążeń jednostki, które mają decydujący wpływ na kierunek działania człowieka. Wraz z rozwojem badań zmieniało się podejście do autorytaryzmu, stopniowo odchodzono od psychoanalitycznej genezy, krytykowanej za niską rzetelność metodologiczną (Koralewicz, 1987; Korzeniowski, 2002; Skarżyńska, 2005). Zwrócono się w kierunku koncepcji poznawczych, według których autorytaryzm czerpie swą siłę z czynników kształtujących poznanie, takich jak: środowisko, w którym żyje jednostka, jej doświadczenia i system wiedzy zdobytej w przeszłości.

Ten nurt badań reprezentuje koncepcja sformułowana przez Altemeyera (1988, 1992) należąca do teorii społecznego uczenia się. Altemeyer zakwestionował koncepcje zgeneralizowanego autorytaryzmu i skonstruował oddzielne metody diagnozowania autorytaryzmu prawicowego i lewicowego. Autorytaryzm prawicowy (*Right-Wing Authoritarianism*) obejmuje zależność od autorytetów legitymizowanych społecznie w określonym czasie i w określonym państwie. Może być to zależność od dominującej religii, rządu lub obowiązującego prawa. Autorytaryzm lewicowy (*Left-Wing Authoritarianism*) wiąże się z autorytetami, które są ukierunkowane na zniszczenie porządku państwowego.

Znacznie więcej uwagi doczekał się autorytaryzm prawicowy. Zdaniem Altemeyera (1996) jest on syndromem trzech postaw: (1) autorytarnej agresji – intencjonalnego, bezinteresownego wykazywania agresji wobec osób wyznających wartości odmienne i sprzeczne z ogólnie uznawanymi w społeczeństwie; (2) autorytarnej podporządkowania – wyraża się w posłuszeństwie względem uznawanych autorytetów; (3) konwencjonalizmu – akceptacji uznawanych zasad oraz przypisywanie dużej wagi tradycyjnym wartościom. W przyjętej perspektywie jądrem autorytaryzmu są struktury najsilniej nawiązujące do hierarchicznej organizacji stosunków międzyludzkich i konieczności podporządkowania się (Altemeyer, Hunsberger, 1992; Smith, Kalin, 2006; Duriez, Soenens, 2009). Postawa autorytarna

kształtuje się podczas interakcji z rodzicami, rówieśnikami i instytucjami. Wzorce zachowania i postawy zaczerpnięte ze środowiska, takie jak dominacja rodziców, surowy system nauki i wychowania oraz homogeniczność kultury są wzmacniane, poprzez co utrwalają się i kształtują system postaw autorytarnych.

Nieco inne rozumienie autorytaryzmu zaproponował Duckitt (1989), w koncepcji którego odpowiedzialność za zachowanie zostaje przeniesiona z jednostki na sytuację, która aktywizuje autorytarne predyspozycje. Mamy wówczas do czynienia z tzw. interakcyjnym sposobem wyjaśniania postaw autorytarnych, ponieważ u ich podłoża leży emocjonalna identyfikacja jednostki z grupą społeczną. Silna identyfikacja jednostki z własną grupą, jak i nacisk na spójność grupy prowadzą do pojawienia się autorytaryzmu. Nasuwa to wniosek, że wszyscy ludzie, którzy silnie identyfikują się z konkretną grupą będą automatycznie rozwijać autorytarne przekonania, jeśli tylko ta grupa znajdzie się w zagrożeniu czy niebezpieczeństwie.

Drugim z omawianych zagadnień jest religijność, która może być rozumiana jako: „podmiotowe, indywidualne ustosunkowanie się człowieka wobec Boga i nadprzyrodzonej rzeczywistości wyrażające się w sferze pojęć i przekonań, uczuć oraz zachowań jednostki” (Golan, 2006, s. 71). W religijności mamy do czynienia z jednej strony z odniesieniem do rzeczywistości nadprzyrodzonej (sfera *sacrum*), a z drugiej – odnajdujemy mocne powiązanie doświadczenia religijnego z procesami poznawczymi i emocjonalnymi oraz zachowaniami społecznymi (Browning, 2004; Kirkpatrick, 2005). Badania z zakresu psychologii społecznej i religii wskazują na złożone powiązania autorytaryzmu z religijnością (Altemeyer, Hunsberger, 1992; Duriez, 2004; Hunsberger, Jackson, 2005). W niektórych sytuacjach religijność może przybierać formy myślenia i zachowania o charakterze autorytarnym, dążąc tym samym do postaw hegemonii i podporządkowania. Ponadto, istnieją także inne, społecznie ważne zjawiska i procesy, np. edukacja lub wychowanie, które wpływają na postawy autorytarne osób religijnych. W istotnym stopniu czynniki te będą określać poziom autorytaryzmu poszczególnych jednostek.

Powiązania między autorytaryzmem a sferą religii

Początek badań nad autorytaryzmem i religijnością wiąże się z koncepcją Adorno i jego współpracowników (Adorno, Frenkel-Brunswick, Levinson, Sanford, 1950), którzy stwierdzili, że osoby wierzące charakteryzowały się wyższym natężeniem cech autorytarnych w porównaniu z osobami niereligijnymi. Dodatkowo, wierzący, podobnie jak i inne osoby autorytarne, wykazywały większe uprzedzenia rasowe. Późniejsze badania pokazały jednak, że zależność pomiędzy osobowością autorytarną i religijnością jest bardziej złożona i niekoniecznie wskazuje na religijność jako źródło uprzedzeń.

Badając religijność i autorytaryzm Kahoe (1977) zauważył, że tylko jedenaście twierdzeń z trzydziestu tworzących Skalę Autorytaryzmu związanych było z religijnością wewnętrzną (traktującą religię jako najwyższą wartość i cel sam w sobie), natomiast pozostałe twierdzenia skali korelowały z religijnością zewnętrzną (traktującą religię przedmiotowo i jako środek dla własnych celów). Oznacza to, że osoby posia-

dające dojrzałą i refleksyjną religijność nie odznaczają się autorytaryzmem w przeciwieństwie do osób o niedojrzałej i instrumentalnej religijności, u których cechy autorytaryzmu są wydatne.

Następny etap badań dotyczył związków prawicowego autorytaryzmu z religijnością. Altemeyer i Hunsberger (1992) przeprowadzili szerokie badania w ramach różnych denominacji religijnych (katolików, żydów, luteranów, anglikanów, baptystów), w których wykazali, że autorytaryzm charakteryzuje osoby religijne o silnej orientacji fundamentalnej. Korelacja między autorytaryzmem a religijnym fundamentalizmem okazała się być wysoka ($r = 0,68$). Wyjaśniając uzyskaną zależność stwierdzono, że religijni fundamentaliści spostrzegają swoje wierzenia jako absolutnie prawdziwe i jedynie słuszne, co nie pozostawia zbyt wiele wolności w akceptacji innych punktów widzenia. Konsekwencją jest posłuszeństwo wobec autorytetów, konwencjonalizm, przekonanie o swoich racjach i poczucie wyższości wobec odmiennie myślących ludzi. Odmienną zależność uzyskano natomiast dla wymiaru religijności zwanego Poszukiwaniem (*Quest*), który charakteryzuje się otwartością myślenia, akcentowaniem złożoności i dążeniem do znalezienia odpowiedzi na wątpliwości wiary. W tym przypadku korelacja między autorytaryzmem a religijnością poszukującą była ujemna ($r = -0,67$), co oznacza, że osoby o otwartym stylu religijności preferują myślenie i zachowania nieautorytarne. Podobne zależności zaobserwowali Leak i Randall (1995) wśród osób w różnym wieku, stwierdzając negatywne korelacje między autorytaryzmem a wymiarem Poszukiwanie. Ponadto, poziom autorytaryzmu wśród osób wierzących wzrastał wraz z wiekiem, tj. osoby starsze odznaczały się wyższym poziomem cech autorytarnych w porównaniu z osobami młodszymi.

Generalną zależność o powiązaniach prawicowego autorytaryzmu z fundamentalizmem religijnym potwierdziły późniejsze badania nad religijnością i uprzedzeniami wobec osób homoseksualnych i kobiet w odmiennych kręgach kulturowych (Hunsberger, Owusu, Duck, 1999), religijnym fundamentalizmem, autorytaryzmem i uprzedzeniami wobec mniejszości rasowych (Laythe, Finkel, Bringle, Kirkpatrick, 2002), konserwatywnym politycznym i autorytaryzmem (Crowson, Thoma, Hestevold, 2005). Odwrotną zależność między autorytaryzmem a religijnością poszukującą wykazano w badaniach nad jawnymi i utajonymi postawami w relacjach grupowych chrześcijan i muzułmanów (Rowatt, Franklin, Cotton, 2005). Z powyższych rezultatów wynika jednoznaczny wniosek: religijność należy traktować jako rzeczywistość złożoną, obejmującą swym zakresem zarówno typ fundamentalizmu, jak i poszukiwania, które w odmienny sposób wiążą się z autorytaryzmem.

Ten punkt widzenia wyraźnie jest obecny w poznawczym podejściu do religijności zaproponowanym przez Hutsebauta i jego współpracowników (Hutsebaut, 1996; Duriez, Fontaine, Hutsebaut, 2000; Duriez, Hutsebaut, 2000), którzy wyróżnili cztery religijne style poznawcze, takie jak: (1) ortodoksja – charakteryzuje się literalnym myśleniem o zagadnieniach religijnych przy jednoczesnym uwzględnieniu obecności transcendencji; (2) zewnętrzna krytyka – odznacza się literalnym myśleniem o tematach religijnych, lecz równocześnie zaprzecza istnieniu transcendencji; (3) relatywizm – rzeczywistość transcendentna jest odrzucana przy jednoczesnym przekonaniu, że zagadnienia religijne mogą posiadać ukryte, symboliczne znaczenie; (4) wtórna uf-

ność – charakteryzuje się uznaniem transcendencji i równoczesnym przekonaniem, że treści religijne można interpretować w sposób symboliczny i mający osobiste znaczenie. Myśląc o zagadnieniach religii, jednostki posługują się stylami poznawczymi zależnie od swoich przekonań i wierzeń religijnych.

Ze względu na swój uniwersalny charakter koncepcja religijnych stylów poznawczych wykorzystana została w badaniach relacji pomiędzy religijnością a autorytaryzmem. Duriez (2004) umieścił cztery style na dwóch, zaproponowanych wcześniej przez Wulffa (1999), dwubiegunowych wymiarach, którymi są: akceptacja – negacja transcendencji oraz interpretacja literalna – symboliczna. Głównym przedmiotem jego badań były związki religijności i rasizmu, dodatkowo jednak jako wskaźnik uprzedzeń i nietolerancji zastosował skalę badającą prawicowy autorytaryzm (skróconą 11-itemową wersję). Rezultaty pokazały, że korelacje między religijnością a autorytaryzmem wynosiły: od 0,21 do 0,38 dla wymiaru akceptacja – negacja transcendencji oraz od -0,26 do -0,29 dla wymiaru interpretacja symboliczna – literalna. Wszystkie wyniki były na poziomie istotności statystycznej $p < 0,001$. Na podstawie powyższych rezultatów można przypuszczać, że związki autorytaryzmu z religijnością są różne i będą zależą od wymiarów, w jakich rozpatrujemy religijność.

W omawianych badaniach pozytywny związek z autorytaryzmem posiadała religijność oparta na wymiarze literalności, czyli charakteryzująca się dosłownym traktowaniem zagadnień religijnych. Ten typ religijności bazuje na traktowaniu treści religijnych w kategoriach literalnych i fundamentalistycznych, co zdecydowanie ogranicza zdolność rozumienia metafor i symboli religijnych, i jednocześnie zamyka osoby na pluralistyczne i tolerancyjne spojrzenie na inne, odmienne poglądy religijne lub społeczne. Mamy tutaj do czynienia z fundamentalizmem religijnym wykazującym silny związek z autorytaryzmem (Altemeyer, Hunsberger, 1992), etnocentryzmem (Duriez, Hutsebaut, 2000), niechęcią do osób o innej orientacji seksualnej (Hunsberger, Owusu, Duck, 1999), a także ze zjawiskami związanymi z religijnością, takimi jak dogmatyzm, częstotliwość uczęszczania do kościoła czy bezkrytyczne uznawanie nauczania religijnego (Altemeyer, Hunsberger, 2000).

Zastanawiając się nad zależnościami pomiędzy autorytaryzmem a religijnością, należy podkreślić, że jedną z głównych cech osobowości autorytarnej jest konformizm, z którego wynikają: bezkrytyczna i niemal absolutna cześć dla autorytetów, brak zaufania do innych ludzi oraz sztywne, trudno modyfikowane wzorce myślenia (Krok, Żak, 2007). Jak podkreśla Wulff (1999), uprzedzenia występujące w ramach autorytaryzmu są niewątpliwie skutkiem bezrefleksyjnego i automatycznego zgadzania się z opinią otoczenia. Autorytaryzm ponadto jest, przynajmniej częściowo, uważany za produkt podejrzliwości, niekiedy nienawiści do osób, które nie należą do własnej grupy i nie podzielają poglądów tej grupy. Sytuacja zagrożenia, w jakiej znajdują się osoby autorytarne na skutek żywionych poglądów i przekonań, tworzy poczucie życiowej niepewności, które jest redukowane poprzez nadmierną koncentrację na wierzeniach i praktykach religijnych. W tym wszystkim brak jest jednak podejścia refleksyjnego i krytycznego, pozwalającego oddzielić w religii sprawy zasadnicze i peryferyjne oraz umożliwiającego szersze i głębsze zrozumienie treści religijnych.

Potwierdzenie zależności między myśleniem religijnym i autorytaryzmem stanowią rezultaty badań przeprowadzonych w Belgii nad relacjami religijności z syste-

mem wartości (Fontaine, Duriez, Luyten, Corveleyn, Hutsebaut, 2005). Ich celem było uchwycenie zależności między uniwersalnymi wartościami a dwoma wymiarami religijności, którymi są: akceptacja – negacja transcendencji oraz interpretacja literalna – symboliczna. Okazało się, że wzorzec wartości związanych z wymiarem akceptacja – negacja transcendencji charakteryzował się konfliktem między hedonizmem, stymulacją i samodzielnością z jednej strony, a z drugiej – tradycją i konformizmem. Wzorzec wartości odnoszący się do wymiaru interpretacja literalna – symboliczna cechował konflikt między bezpieczeństwem i władzą oraz uniwersalizmem i życzliwością. Oznacza to, że religijność oparta na dosłownym i literalnym podejściu do spraw religii będzie silnie narażona na spostrzeganie świata w kategoriach konformistycznych i autorytarnych, zarówno w wymiarze religijnym, jak i społecznym.

Celem niniejszych badań jest określenie związków zachodzących pomiędzy autorytaryzmem a zaangażowaniem religijnym oraz autorytaryzmem a religijnymi stylami poznawczymi. Dzięki temu możliwe będzie integralne i jednocześnie precyzyjne zbadanie zależności występujących między autorytaryzmem i religijnością.

W nawiązaniu do celu badań postawiono następujące hipotezy badawcze:

H1: Istnieje związek między autorytaryzmem i zaangażowaniem religijnym.

H2: Związek autorytaryzmu z religijnymi stylami poznawczymi uwarunkowany jest stosunkiem jednostek do dwóch wymiarów: transcendencji i interpretacji treści religijnych.

H3: Wyższy poziom autorytaryzmu wiąże się z religijnymi stylami poznawczymi bazującymi na akceptacji transcendencji, natomiast niższy – ze stylami opartymi na negacji transcendencji.

H4: Poziom autorytaryzmu jest wyższy w ramach religijnych stylów poznawczych, w których dominuje interpretacja literalna, natomiast niższy – w stylach ukierunkowanych na interpretację symboliczną.

Metoda

Osoby badane i przebieg badań. W badaniach udział wzięło 256 osób, w tym 140 kobiet (54,6%) i 116 mężczyzn (45,4%) w wieku od 19 do 52 lat. Średnia wieku wynosiła $M = 34,5$ lat. Wszystkie osoby badane były czynne zawodowo, tzn. studiowały lub pracowały. Osoby posiadały wykształcenie: średnie, licencjackie lub magisterskie. Badania przeprowadzono grupowo lub indywidualnie. W ich trakcie osoby zostały poproszone o wypełnienie kolejnych kwestionariuszy. Ze względu na swój charakter dotyczący spraw światopoglądowych badania były całkowicie anonimowe.

Narzędzia badawcze. W badaniach wykorzystano trzy narzędzia badawcze. Do zmierzenia autorytaryzmu zastosowano Skalę Prawicowego Autorytaryzmu – opracowaną przez Altemeyera (Altemeyer, Hunsberger, 1992; Altemeyer, 1996). Skala mierzy prawicowy autorytaryzm rozumiany jako syndrom postaw, które charakteryzowane są przez autorytarną agresję, submisję i konwencjonalizm. Składa się z 30 twierdzeń, ocenianych na 9-stopniowej skali typu Likerta. Odznacza się dobrymi wskaźnikami psychometrycznymi. Została przetłumaczona na język polski przez Prusik (2001). Współczynnik rzetelności α -Cronbacha dla wersji polskiej wyniósł 0,87. Skala jest traf-

nym narzędziem do badania przejawów myślenia i zachowań autorytarnych występujących w społeczeństwie.

Zaangażowanie religijne mierzono przy użyciu Skali Centralności Religijności autorstwa Hubera (2003), która służy do pomiaru globalnej centralności oraz pięciu wymiarów religijności, takich jak: (1) Zainteresowanie problematyką religijności, (2) Przekonania religijne, (3) Modlitwa, (4) Doświadczenie religijne oraz (5) Udział w nabożeństwach. Suma poszczególnych podskal daje wynik ogólny, określający centralność religijności. Został on przetłumaczony i zaadaptowany przez Zarzycką (2007). Kwestionariusz posiada wysoką moc dyskryminacyjną pozycji skali – współczynniki korelacji dla poszczególnych pozycji i wyniku ogólnego mieszczą się w przedziale od 0,70 do 0,92. Współczynniki rzetelności α -Cronbacha dla podskal są w granicach od 0,82 do 0,93. Współczynniki korelacji uzyskane przy ocenie trafności teoretycznej mieszczą się w przedziale od 0,74 do 0,88.

W celu określenia religijnych stylów poznawczych zastosowano Skalę Wiary Post-Krytycznej opracowaną przez Hutsebauta i współpracowników (Hutsebaut, 1996; Duriez, Fontaine, Hutsebaut, 2000). Mierzy ona cztery religijne style poznawcze: ortodoksję, zewnętrzną krytykę, relatywizm i wtórną ufność. Składa się z 33 itemów, na które osoby badane odpowiadają na 7-stopniowej skali typu Likerta. Skala jest trafnym i właściwym narzędziem do badania religijności i jej związku z różnymi czynnikami osobowościowymi i sytuacyjnymi w dziedzinach psychologii religii i psychologii społecznej. Skala została przetłumaczona na język polski i zaadaptowana przez Zarzycką, Bartczuka i Wiechetka (2006). Współczynnik rzetelności α -Cronbacha dla całej skali wynosi 0,86.

Analiza wyników

W pierwszym etapie analiz przeprowadzono korelację r -Pearsona między wiekiem a autorytaryzmem i religijnością (tabela 1).

Tabela 1. Korelacje r -Pearsona pomiędzy wiekiem osób badanych a wynikami w skalach autorytaryzmu i religijności

Zmienne		Wiek
Autorytaryzm		0,09
Religijne style poznawcze	I. Ortodoksja	0,18*
	II. Zewnętrzna krytyka	-0,09
	III. Relatywizm	-0,06
	IV. Wtórna ufność	0,19*

cd. tabeli 1

Zaangażowanie religijne	I. Zainteresowanie problematyką religijności	0,12
	II. Przekonania religijne	0,18*
	III. Modlitwa	0,26***
	IV. Doświadczenie religijne	0,09
	V. Udział w nabożeństwach	0,20**
	VI. Wynik ogólny	0,17*

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

Wyniki istotne statystycznie wystąpiły między wiekiem i trzema podskalami zaangażowania religijnego, którymi są: *Przekonania religijne* ($r = 0,18$; $p < 0,05$), *Modlitwa* ($r = 0,25$; $p < 0,05$) i *Udział w nabożeństwach* ($r = 0,20$; $p < 0,05$), a także wiekiem i dwoma religijnymi stylami poznawczymi: *ortodoksją* ($r = 0,18$; $p < 0,05$) i *wtórnią ufnością* ($r = 0,19$; $p < 0,05$). Nie zanotowano wartości istotnych między wiekiem i autorytaryzmem.

W celu dokonania analizy wyników osoby badane podzielono na trzy grupy pod względem poziomu prawnicowego autorytaryzmu. Wcześniej sprawdzono dopasowanie rozkładu w zakresie omawianej zmiennej, które pokazało, że rozkład wyników jest rozkładem normalnym ($\chi^2(11) = 17,05$; $p < 0,11$). Wyniki badanych mieszczą się na kontinuum od 49 do 200, wynik średni $M = 120,94$, odchylenie standardowe $SD = 30,31$. Wyróżniono następujące grupy ze względu na: 1) niski poziom autorytaryzmu: 49-110 ($N = 86$), 2) średni poziom autorytaryzmu: 111-136 ($N = 84$) oraz 3) wysoki poziom autorytaryzmu: 137-200 ($N = 86$). Kolejne analizy oparte są na zbadaaniu różnic pomiędzy powyższymi grupami w zakresie zaangażowania religijnego i religijnych stylów poznawczych.

Na początku postanowiono określić, czy istnieją różnice między grupami o odmiennym poziomie autorytaryzmu w zakresie wymiarów zaangażowania religijnego. W tym celu zastosowano analizę wariancji ANOVA i test *post hoc* Tukeya (tabela 2).

Tabela 2. Wyniki porównań grup o różnych poziomach autorytaryzmu: niskim (N), średnim (Ś) i wysokim (W) w zakresie wymiarów zaangażowania religijnego

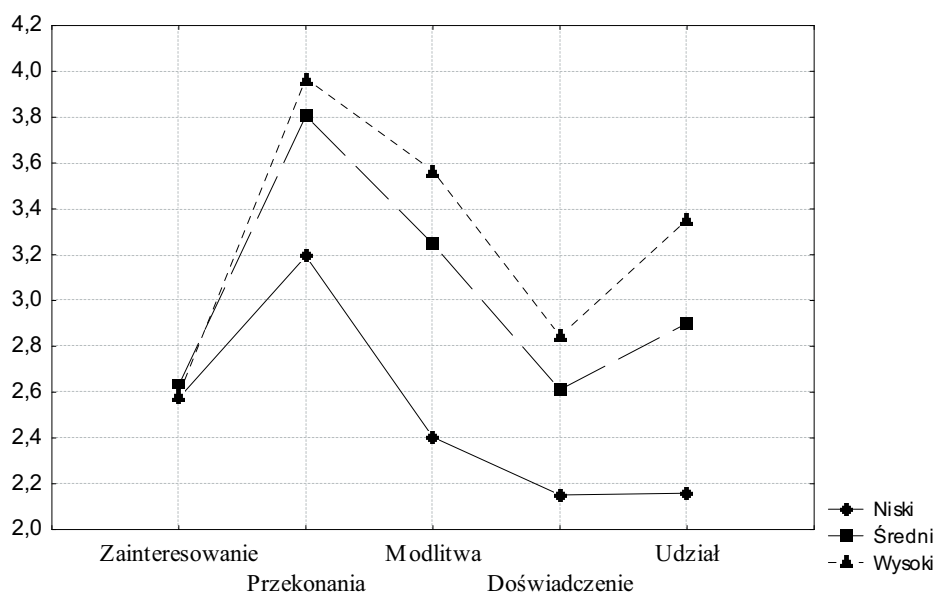
Zaangażowanie religijne	Poziom autorytaryzmu						ANOVA		Test <i>post hoc</i> Tukeya
	Niski		Średni		Wysoki		F	p <	
	M	SD	M	SD	M	SD			
1. Zainteresowanie problematyką religijności	2,57	0,95	2,63	0,86	2,59	0,72	0,11	0,90	n.i.

cd. tabeli 2

II. Przekonania religijne	3,19	1,24	3,81	1,01	3,97	1,01	12,04	0,001	N:Ś*** N:W***
III. Modlitwa	2,40	1,25	3,25	1,25	3,57	1,07	21,77	0,001	N:Ś*** N:W***
IV. Doświadczenie religijne	2,15	0,99	2,61	0,84	2,84	0,86	13,27	0,001	N:Ś**, N:W***
V. Udział w nabożeństwach	2,16	1,07	2,90	1,16	3,35	1,13	24,99	0,001	N:Ś*** N:W***, Ś:W*
VI. Wynik ogólny	2,47	0,88	3,04	0,81	3,26	0,82	19,14	0,001	N:Ś*** N:W***

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

Uzyskane rezultaty analizy wariancji ANOVA wskazują na występowanie różnic istotnych statystycznie w czterech z pięciu podskal oraz w wyniku ogólnym, będącym globalnym wskaźnikiem zaangażowania religijnego. W ramach poszczególnych wymiarów religijności największą istotną statystycznie różnicę między grupami zanotowano w podskali *Udział w nabożeństwach* ($F(2, 253) = 24,99$; $p < 0,001$), natomiast najmniejszą – w podskali *Przekonania religijne* ($F(2, 253) = 12,04$; $p < 0,001$). Ponadto, różnice istotne statystycznie wystąpiły w podskalach *Modlitwa* ($F(2, 253) = 21,77$; $p < 0,001$), *Doświadczenie religijne* ($F(2, 253) = 13,27$; $p < 0,001$) oraz w wyniku ogólnym ($F(2, 253) = 19,14$; $p < 0,001$). Jediną podskalą, w której wyniki średnich poszczególnych grup były podobne i różnica okazała się nieistotna statystycznie była podskala *Zainteresowanie problematyką religijną* ($F(2, 253) = 0,11$; $p < 0,90$). Można zatem sformułować konkluzję, że osoby o odmiennym poziomie prawicowego autorytaryzmu różnią się między sobą stopniem zaangażowania religijnego w zasadniczych wymiarach religijności. Rycina 1 prezentuje średnie arytmetyczne w poszczególnych grupach. Analizując wykres zauważamy, że z wyjątkiem pierwszego wymiaru jego kształt jest podobny, co świadczy o występowaniu głównie różnic ilościowych pomiędzy grupami. Nie różnią się one natomiast pod względem jakościowym.

Rycina 1. Średnie wyniki dla grup o różnych poziomach autorytaryzmu w zakresie zaangażowania religijnego

Kolejnym, bardziej szczegółowym etapem analiz było sprawdzenie różnic pomiędzy poszczególnymi grupami w ramach wymiarów zaangażowania religijnego. W tym celu zastosowano test *post hoc* Tukeya. Jak wspomniano powyżej, różnice między grupami w pierwszej podskali *Zainteresowanie problematyką religijną* okazały się nieistotne statystycznie. Uwzględniając charakter tej podskali, mierzącej w jakim stopniu jednostki dążą do poszukiwania informacji o zagadnieniach religijnych i jak często myślą o sprawach religii, należy stwierdzić, że prawicowy autorytaryzm nie wiąże się z chęcią eksploracji tematyki religijnej i myśleniem o treściach religijnych.

Inaczej przedstawiają się wyniki w drugiej podskali *Przekonania religijne*, która oszacowuje poglądy jednostek na temat głównych aspektów wyznawanej religii, tj. istnienia Boga, sensowności swojej religii czy wiary w życie po śmierci. Różnice istotne statystycznie wystąpiły między grupami o niskim i średnim poziomie autorytaryzmu ($p < 0,001$) oraz niskim i wysokim ($p < 0,001$). Najwyższy wynik przekonań religijnych zanotowano w grupie osób o wysokim, a najniższy – u osób o niskim autorytaryzmie. Oznacza to, że im poziom autorytaryzmu jest wyższy, tym silniejsze są przekonania religijne jednostek. W następnych dwóch podskalach *Modlitwa* oraz *Doświadczenie religijne* również uzyskano różnice istotne statystycznie między grupami o niskim i średnim poziomie autorytaryzmu (odpowiednio $p < 0,001$ i $p < 0,01$) oraz niskim i wysokim autorytaryzmem ($p < 0,001$ dla obydwóch podskal). Bazując na treści powyższych wymiarów zaangażowania religijnego i uwzględniając wyniki

średnich w grupach, należy stwierdzić, że osoby o wysokim poziomie autorytaryzmu określają modlitwę jako ważniejszą, a także modlą się częściej w porównaniu z osobami o niskim autorytaryzmie. Pierwsza grupa częściej przeżywa sytuacje, w których doświadcza obecności Boga oraz posiada silniejsze przekonanie o nadprzyrodzonej interwencji w osobiste życie.

Największe różnice między grupami o odmiennym poziomie autorytaryzmu wystąpiły w zakresie wymiaru *Udział w nabożeństwach*, gdzie wyniki istotne statystycznie zanotowano pomiędzy wszystkimi trzema grupami: niski i średni autorytaryzm ($p < 0,001$), niski i wysoki ($p < 0,001$) oraz średni i wysoki ($p < 0,05$). Niniejszy wymiar odnosi się do ważności i częstości praktyk religijnych oraz stopnia identyfikacji ze wspólnotą religijną. Patrząc na zaistniałe różnice nasuwa się spostrzeżenie, iż osoby silnie autorytarne przykładają większą wagę do udziału w praktykach religijnych i częściej w nich uczestniczą niż osoby słabo autorytarne.

Z powyższymi zależnościami koresponduje rezultat w wyniku ogólnym zaangażowania religijnego jednostek. Porównania w teście Tukeya ukazały różnice istotne statystycznie pomiędzy grupami o niskim i średnim ($p < 0,001$) oraz niskim i wysokim autorytaryzmie ($p < 0,001$). Ponieważ wynik ogólny odnosi się do kompleksowej relacji osób do religii, uzyskana zależność świadczy o mocniejszym zaangażowaniu się w sferę religijną jednostek silnie autorytarnych w porównaniu ze słabo autorytarnymi.

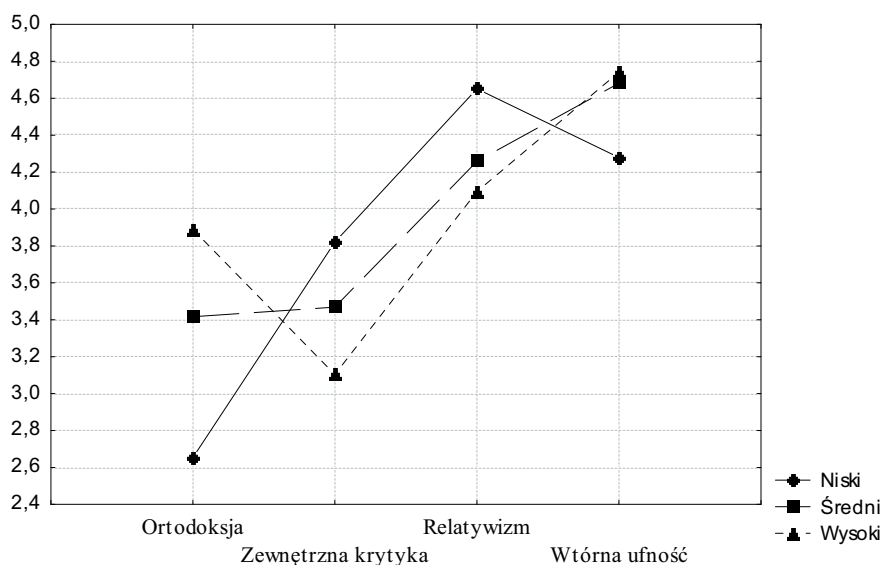
Interesujące relacje, które poszerzają wcześniejsze analizy wystąpiły między prawicowym autorytaryzmem a religijnymi stylami poznawczymi. Do zbadania różnic pomiędzy trzema wyodrębnionymi grupami badawczymi zastosowano ponownie analizę wariancji ANOVA oraz testy *post hoc* Tukeya. Wyniki porównań przedstawia tabela 3.

Tabela 3. Wyniki porównań grup o różnych poziomach autorytaryzmu: niskim (N), średnim (Ś) i wysokim (W) w zakresie religijnych stylów poznawczych

Religijne style poznawcze	Poziom autorytaryzmu						ANOVA		Test <i>post hoc</i> Tukeya
	Niski		Średni		Wysoki		F	p <	
	M	SD	M	SD	M	SD			
I. Ortodoksja	2,65	1,00	3,42	0,94	3,89	1,06	33,26	0,001	N:Ś***, N:W*** Ś:W**
II. Zewnętrzna krytyka	3,82	1,19	3,47	1,04	3,10	1,11	8,89	0,001	N:W***, Ś:W*
III. Relatywizm	4,65	0,79	4,26	0,58	4,09	0,98	10,87	0,001	N:Ś**, N:W***
IV. Wtórna ufność	4,28	1,14	4,68	0,67	4,74	1,01	5,85	0,01	N:Ś*, N:W**

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

We wszystkich czterech podskalach zanotowano różnice istotne statystycznie. Największa różnica między grupami o różnych poziomach autorytaryzmu ($F(2, 253) = 33,26; p < 0,001$) wystąpiła w stylu *ortodoksja*, natomiast najmniejsza ($F(2, 253) = 5,85; p < 0,05$) – w stylu określanym jako *wtórna ufność*. Pozostałe wyniki przedstawiają się następująco: styl *zewnętrzna krytyka* ($F(2, 253) = 8,89; p < 0,001$), styl *relatywizm* ($F(2, 253) = 10,87; p < 0,001$). W celu bardziej precyzyjnego uchwycenia różnic pomiędzy poszczególnymi grupami zastosowany test Tukeya ukazał interesujące zależności między prawicowym autorytaryzmem a sposobem myślenia o zagadnieniach religijnych. Wyniki średnich dla powyższych grup zaprezentowano na rycinie 2. Wstępne spojrzenie na wykres uświadamia nam, że wyniki grup badawczych w dwóch pierwszych stylach są niższe od wyników w dwóch następnych stylach, co świadczy o preferencjach osób badanych do silniejszego akcentowania w myśleniu religijnym wymiaru symbolicznego, występującego w stylach relatywistycznym i wtórnej ufności, niż wymiaru literalnego dominującego przy stylach ortodoksji i zewnętrznej krytyki.

Rycina 2. Średnie wyniki dla grup o różnych poziomach autorytaryzmu w zakresie religijnych stylów poznawczych

W ramach pierwszego stylu, którym jest *ortodoksja* najwyższe wyniki uzyskały osoby z grupy o wysokim poziomie autorytaryzmu, następnie średnim i na końcu niskim autorytaryzmie. Różnice pomiędzy wszystkimi trzema grupami okazały się istotne statystycznie: N:Ś ($p < 0,001$), N:W ($p < 0,001$) i Ś:W ($p < 0,01$). Ortodoksyjny styl poznawczy charakteryzuje się literalnym myśleniem o treściach religijnych przy jednoczesnej akceptacji wymiaru transcendencji. W kontekście uzyskanych rezultatów

należy stwierdzić, że osoby o wysokim autorytaryzmie wykazują znacznie silniejsze tendencje do dosłownego traktowania zagadnień religijnych w porównaniu z osobami o średnim i niskim autorytaryzmie. Ta ostatnia grupa charakteryzuje się niskim poziomem ortodoksyjnego stylu myślenia.

Odwrotna zależność wystąpiła natomiast w stylu *zewnątrzna krytyka*, gdzie układ wyników dla poszczególnych grup jest następujący: najwyższy wynik dla osób z grupy o niskim autorytaryzmie, następnie grupa osób o średnim autorytaryzmie i, na końcu, osoby z grupy o niskim poziomie autorytaryzmu. Różnice istotne statystycznie wystąpiły między grupami o niskim i wysokim autorytaryzmie ($p < 0,001$) oraz średnim i wysokim ($p < 0,05$). Uwzględniając charakter tego stylu widzimy, że osoby o niskim autorytaryzmie posiadają najsilniejsze skłonności do literalnego, dosłownego myślenia o tematach religijnych, przy jednoczesnej negacji transcendencji. Osoby silnie autorytarne odznaczają się niższym poziomem zewnętrznej krytyki w porównaniu z pozostałymi grupami. Podobna zależność zaistniała przy stylu *relatywizm*, opisującym rozumowanie, w którym rzeczywistość transcendentna jest odrzucana przy jednoczesnym przekonaniu, że zagadnienia religijne mają ukryte, symboliczne znaczenie. Osoby o niskim autorytaryzmie charakteryzowały się wyższym poziomem takiego myślenia w porównaniu z osobami o średnim ($p < 0,01$) i wysokim autorytaryzmie ($p < 0,001$).

W ramach ostatniego religijnego stylu poznawczego, *wtórnej ufności* zauważono inną zależność. W przeciwieństwie do poprzednich dwóch stylów, gdzie osoby o niskim autorytaryzmie odznaczały się jednocześnie najwyższym poziomem myślenia krytycznego i relatywistycznego w sprawach religii, w omawianym stylu takie osoby prezentują najniższy poziom myślenia opartego na akceptacji transcendencji i interpretacji treści religijnych w sposób symboliczny w porównaniu z osobami z grup o średnim ($p < 0,05$) i wysokim autorytaryzmie ($p < 0,01$). Oznacza to, że osoby o niskim autorytaryzmie odrzucają myślenie zakładające istnienie wymiaru transcendentnego i negują prezentację zagadnień religijnych w kategoriach obrazowych i symbolicznych. W porównaniu z nimi osoby o wysokim autorytaryzmie są bardziej skłonne akceptować zarówno istnienie transcendencji, jak i traktować treści religijne w sposób symboliczny.

Dyskusja

Podsumowując uzyskane wyniki, należy stwierdzić, że wykazano związek między autorytaryzmem a religijnością rozumianą w wymiarach zaangażowania religijnego i religijnych stylów poznawczych. Zastosowanie tych dwóch odmiennych miar religijności pozwoliło uchwycić relacje autorytaryzm – religijność z różnych punktów widzenia.

Pierwsza hipoteza badawcza dotycząca związku pomiędzy autorytaryzmem i zaangażowaniem religijnym została zweryfikowana. W zakresie zaangażowania religijnego autorytaryzm okazał się być pozytywnie związany z przeważającą większością wymiarów tego zaangażowania (pięć z sześciu wymiarów). Im wyższy był poziom autorytaryzmu, tym silniejsze były u osób przekonania religijne, częściej modlili się, posiadali silniejsze i częstsze doświadczenia religijne, a także częściej uczestniczyli

w praktykach religijnych. Otrzymane wyniki są zgodne z wcześniejszymi badaniami Altemeyera i Hunsbergera (1992), pokazującymi tendencje osób religijnych, szczególnie tych nacechowanych fundamentalizmem, do zachowań autorytarnych. Równocześnie nasze rezultaty stanowią dowód, że autorytaryzm wiąże się nie tylko z ogólnie rozumianą religijnością, ale i także z jej szczegółowymi wymiarami.

Brak zależności między autorytaryzmem a pierwszym wymiarem zaangażowania religijnego, tj. zainteresowaniem problematyką religijną może sugerować, że wymiar ten nie odzwierciedla tradycyjnej religijności, lecz może być związany w jakimś stopniu z tzw. orientacją poszukującą, ukierunkowaną na dialog z odmiennymi prądami kulturowymi, starającą się szukać nowych interpretacji egzystencjalnych i religijnych (Batson, Schoenrade, Ventis, 1993; Fontana, 2003). Zmusza to do nowego, szerszego spojrzenia na religijność, która powinna być ujmowana jako wielowymiarowy konstrukt, w którym poszczególne wymiary, np. zainteresowanie problematyką religijną, przekonania i praktyki religijne, stanowią odrębne, chociaż powiązane ze sobą, aspekty religijnego funkcjonowania jednostki (Krok, 2010).

Nie zmienia to jednak zasadniczych wniosków z badań, wskazujących, że osoby silnie autorytarne charakteryzują się wyższym stopniem zaangażowania religijnego, czyli są bardziej religijne w porównaniu z osobami słabo autorytarnymi. Ponieważ autorytaryzm jest związany z uprzedzeniami i nietolerancją, więc w pierwszym odczuciu takie powiązania mogą wydawać się zaskakujące i dziwne. Wszystkie główne religie świata wzywają do tolerancji, poszanowania innych poglądów i idei, a także akceptacji ludzi, nawet tych różniących się od nas samych. Dlaczego zatem osoby silnie autorytarne są bardziej religijne? Dokonując eksploracji tego zagadnienia, musimy pamiętać, że koncepcja prawicowego autorytaryzmu proponowana przez Altemeyera (1996) obok komponentu autorytarnej agresji, zawiera także podporządkowanie się autorytetom i konwencjonalizm. W tym sensie osoby autorytarne są posłuszne wobec uznawanych autorytetów, akceptują normy wyznawane przez ogół społeczeństwa oraz bardzo cenią tradycyjne wartości. Powyższe zasady są częścią składową każdej religii, w tym i religii chrześcijańskiej, w obrębie której przeprowadzono badania, dlatego zrozumiałą rzeczą staje się wyższy poziom autorytaryzmu u osób silnie religijnych, które bardzo szanują zwyczajowe normy i wartości.

Z drugiej strony osoby autorytarne są religijne, ponieważ w religii znajdują poczucie bezpieczeństwa i stabilizacji życiowej. Od strony psychologicznej religia jako system wierzeń zapewnia zachowanie istniejących norm i reguł grupowych, wskazuje na szacunek i posłuszeństwo wobec autorytetów (bezwzględny autorytet Boga) oraz dostarcza wsparcia społecznego i jest źródłem identyfikacji społecznej. Wyznając konkretną religię, jednostka jest w stanie zachować spójną i zwartą postawę, unikając tym samym niepewności i dysonansu. Jednocześnie, może to prowadzić do postaw mniej lub bardziej autorytarnych. Inklinacje autorytarne znajdują oddźwięk w postawach osób religijnych, które charakteryzują się niskim relatywizmem, przywiązaniem do wartości absolutnych i dążeniem do spostrzegania świata jako uporządkowanego i zgodnego z idealistycznymi normami (Abramowicz, Rakusa-Suszczewska, 2005; Duriez, Soenens, 2006). Konsekwencją jest posłuszeństwo wobec autorytetów, konwencjonalizm i zgodność z utartymi schematami myślenia i działania występujące u osób religijnych.

Głębsze i bardziej precyzyjne spojrzenie na relacje autorytaryzmu i religijności umożliwiły analizy autorytaryzmu oraz religijnych stylów poznawczych. Koncepcja religijnych stylów poznawczych zakłada, że osoby przetwarzają informacje dotyczące religii na podstawie dwóch wymiarów: akceptacja vs. negacja transcendencji oraz interpretacja literalna vs. symboliczna (Fontaine, Duriez, Luyten, Hutsebaut, 2003). Spotykając się z problematyką religijną, jednostki analizują, oceniają i zapamiętują prezentowane treści przez pryzmat powyższych wymiarów, czego konsekwencją jest uformowanie indywidualnej religijności. Rezultaty przeprowadzonych badań wyraźnie pokazały, że związek autorytaryzmu z religijnymi stylami poznawczymi zależy od wymiarów transcendencji i interpretacji, co pozwoliło zweryfikować drugą hipotezę badawczą. Relacje pomiędzy autorytaryzmem a religijnością powinny być wyjaśniane nie za pomocą ogólnych miar religijności, ale poprzez styl poznawczy, jaki osoby stosują w odniesieniu do religii. Inne zależności otrzymujemy w przypadku osób akceptujących transcendencję i stosujących literalne rozumowanie o sprawach religii, natomiast inne – gdy uwzględniamy osoby, które co prawda akceptują transcendencję, ale dokonują rozumowania w sposób symboliczny.

Uzyskane wyniki potwierdziły, że wyższy poziom prawicowego autorytaryzmu obserwuje się w przypadku religijnych stylów poznawczych bazujących na akceptacji transcendencji, natomiast niższy przy stylach negujących obecność transcendencji. W pierwszym przypadku wysoki autorytaryzm skłania do preferencji stylów ortodoksyjnego i wtórnej ufności, natomiast w drugim przypadku, to niski autorytaryzm wiąże się z dominacją stylów zewnętrznej krytyki i relatywizmu. Potwierdziła się zatem trzecia hipoteza badawcza zakładająca taki charakter zależności. Odnosząc tę sytuację do rzeczywistości społecznej, można powiedzieć, że osoby silnie autorytarne będą skłonne uznawać sferę transcendencji za ważną w ich życiu i przypisywać istotne znaczenie zagadnieniom nadprzyrodzonym. Jednocześnie będą one traktować treści religijne zarówno w sposób literalny, tj. dosłownie rozumieć opowieści biblijne i dogmaty wiary, jak i symboliczny wyrażający chęć odkrywania głębszego i złożonego sensu prezentowanych pojęć. Obydwa style interpretacji religii będą silnie obecne u tych osób. Inna zależność występuje dla osób o niskim poziomie autorytaryzmu, które myśląc o religii negują i odrzucają obecność transcendencji w świecie i życiu osobistym, a jednocześnie wykazują podwójną postawę wobec zagadnień religijnych, tj. dosłownie i metaforycznie interpretują wszystko to, co wiąże się z religią.

Rozpatrując powyższe stwierdzenia w kontekście czwartej hipotezy, można powiedzieć, że została ona tylko częściowo zweryfikowana. Poziom autorytaryzmu był wyższy tylko w ramach jednego religijnego stylu poznawczego bazującego na interpretacji literalnej, tj. ortodoksji, natomiast niższy – w jednym stylu ukierunkowanym na interpretację symboliczną tj. relatywizmie. W pozostałych stylach zakładane zależności nie wystąpiły.

Oznacza to, że w naszych badaniach autorytaryzm nie wiąże się z wymiarem interpretacji literalnej vs. symbolicznej treści religijnych, jak proponują Duriez i van Hiel (2002). Różnice między ich wynikami a naszymi mogą wynikać z odmiennego kontekstu kulturowego, który rzutował na charakter religijności osób badanych. Swoje badania Duriez i van Hiel przeprowadzili wśród populacji belgijskiej o gene-

ralnie niskim stopniu religijności, natomiast obecne badania obejmowały osoby, które w przeważającym stopniu uważają się za religijne, czego dowodem było usytuowanie większości wyników powyżej średniej. Poza tym, religijność zachodniej Europy jest bardziej zróżnicowana pod względem treściowym, otwarta na inne prądy kulturowe i społeczne, a także nacechowana relatywizmem odgrywającym rolę w interpretacji symbolicznej. Religijność naszego kraju ma wciąż charakter tradycyjny. W istotnym stopniu jest oparta na zakorzenionych od lat wartościach i normach, a także silnie nacechowana konwencjonalizmem.

Przedstawione wyniki wskazują, że autorytaryzm wiąże się zarówno z zaangażowaniem religijnym, jak i religijnymi stylami poznawczymi. Charakter tych zależności jest jednak w istotnej mierze uwarunkowany poznawczym ustosunkowaniem się jednostek do transcendencji, a także częściowo modyfikowany przez specyficzny charakter religijności dominujący w danym kręgu kulturo-społecznym. Zastanawiając się nad kierunkiem zależności autorytaryzm – religijność, można stwierdzić, że jest on obustronny. Autorytaryzm może prowadzić do wykształcenia się pewnych form religijności, np. fundamentalizmu religijnego, a jednocześnie niektóre rodzaje religijności, np. zewnętrzna mogą wzmacniać postawy autorytarne. W dalszych badaniach interesujące byłoby zbadanie, czy relacje prawicowego autorytaryzmu i wymiarów religijności są modyfikowane przez inne czynniki związane z autorytaryzmem, np. orientację na dominację społeczną lub czynniki poznawcze, np. potrzebę poznania. Pozwoliłoby to precyzyjniej odpowiedzieć na pytanie, czy bycie osobą autorytarną oznacza bycie osobą religijną i *vice versa*.

Literatura cytowana

- Abramowicz, M., Rakusa-Suszczewska, M. (2005). Percepcja świata w kategoriach moralnościowych i zaangażowanie religijne a zdolność do wybaczenia i przyjmowania winy w relacjach z innymi narodami. *Psychologia Jakości Życia*, 4, 2, 181-200.
- Adorno, T., Frenkel-Brunswick, E., Levinson, D., Sanford, R.N. (1950). *The authoritarian personality*. New York: Harper.
- Altemeyer, B. (1988). *Enemies of freedom: Understanding of Right-wing Authoritarianism*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Altemeyer, B. (1996). *The authoritarian specter*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Altemeyer, B., Hunsberger, B. (1992). Authoritarianism, religious fundamentalism, quest, and prejudice. *International Journal for the Psychology of Religion*, 2, 113-133.
- Altemeyer, B., Hunsberger, B. (2004). A revised Religious Fundamentalism scale: The short and sweet of it. *The International Journal for the Psychology of Religion*, 14, 47-54.
- Batson, C.D., Schoenrade, P., Ventis, W.L. (1993). *Religion and the individual: A social-psychological perspective*. New York: Oxford University Press.

- Browning, D.S. (2004). *Religious thought and the modern psychologies*. Minneapolis: Augsburg Fortress Publisher.
- Crowson, H.M., Thoma, S.J., Hestevold, N. (2005). Is political conservatism synonymous with authoritarianism? *The Journal of Social Psychology, 145*, 571-592.
- Duckitt, J. (1989). Authoritarianism and group identification: A new view of an old construct. *Political Psychology, 10*, 63-84.
- Duriez, B. (2004). A research note on the relation between religiosity and racism: The importance of the way in which religious content are being processed. *The International Journal for the Psychology of Religion, 14, 3*, 177-191.
- Duriez, B., Fontaine, J.R.J., Hutsebaut, D. (2000). A further elaboration of the Post-Critical Belief Scale: Evidence for the existence of four different approaches to religion in Flanders-Belgium. *Psychologica Belgica, 40*, 153-181.
- Duriez, B., Hutsebaut, D. (2000). The relation between religion and racism: The role of post critical beliefs. *Mental Health, Religion and Culture, 3*, 85-102.
- Duriez, B., Soenens, B. (2006). Religiosity, moral attitudes and moral competence: A critical investigation of the religiosity-morality relation. *International Journal of Behavioral Development, 30, 1*, 76-83.
- Duriez, B., Soenens, B. (2009). The intergenerational transmission of racism: The role of right-wing authoritarianism and social dominance orientation. *Journal of Research in Personality, 43, 5*, 906-909.
- Duriez, B., van Hiel, A. (2002). The march of modern fascism. A comparison of Social Dominance Orientation and Authoritarianism. *Personality and Individual Differences, 32*, 1199-1213.
- Fontaine, J.R.J., Duriez, B., Luyten, P., Corveleyn, J., Hutsebaut, D. (2005). Consequences of a multi-dimensional approach to religion for the relationship between religiosity and value priorities. *The International Journal for the Psychology of Religion, 15*, 123-143.
- Fontaine, J.R.J., Duriez, B., Luyten, P., Hutsebaut, D. (2003). The internal structure of the Post-Critical Belief scale. *Personality and Individual Differences, 35*, 501-518.
- Fontana, D. (2003). *Psychology, religion, and spirituality*. Oxford: BPS Blackwell.
- Golan, Z. (2006). Pojęcie religijności. W: S. Glaz (red.) *Podstawowe zagadnienia psychologii religii* (s. 71-79). Kraków: WAM.
- Huber, S. (2003). *Zentralität und Inhalt. Ein neues multidimensionales Messmodell der Religiosität*. Opladen: Leske und Budrich.
- Hunsberger, B. (1995). Religion and prejudice: The role of religious fundamentalism, quest, and right-wing authoritarianism. *Journal of Social Issues, 51*, 113-129.
- Hunsberger, B., Jackson, L.M. (2005). Religion, meaning, and prejudice. *Journal of Social Issues, 61, 4*, 807-826.
- Hunsberger, B., Owusu, V., Duck, R. (1999). Religion and prejudice in Ghana and Canada: Religious fundamentalism, right-wing authoritarianism, and attitudes toward homosexuals and women. *The International Journal for the Psychology of Religion, 9*, 181-194.

- Hutsebaut, D. (1996). Post-critical belief: A new approach to the religious attitude problem. *Journal of Empirical Theology*, 9, 48-66.
- Kahoe, R.D. (1977). Intrinsic religion and authoritarianism: a differentiated relationship. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 16, 179-182.
- Kirkpatrick, L.A. (2005). *Attachment, evolution, and the psychology of religion*. New York: The Guilford Press.
- Koralewicz, J. (1987). *Autorytaryzm, lęk, konformizm. Analiza społeczeństwa polskiego końca lat siedemdziesiątych*. Wrocław: Ossolineum.
- Korzeniowski, K. (2002). Autorytaryzm i jego psychopolityczne konsekwencje. W: K. Skarżyńska (red.) *Podstawy psychologii politycznej* (s. 51-72). Poznań: Zysk i S-ka.
- Krok, D. (2009). *Religijność a jakość życia w perspektywie mediatorów psychospołecznych*. Opole: Redakcja Naukowa WT UO.
- Krok, D., Żak, A. (2007). Zależności między religijnością i prawicowym autorytaryzmem wśród młodzieży akademickiej. *Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego*, 27, 353-374.
- Laythe, B., Finkel, D.G., Bringle, R.B., Kirkpatrick, L.A. (2002). Religious fundamentalism as a predictor of prejudice: A two-component model. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 41, 623-635.
- Leak, G.K., Randall, B.A. (1995). Clarification of the link between right-wing authoritarianism and religiousness: the role of religious maturity. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 34, 245-252.
- Prusik, M. (2001). *Syndromatyczność postaw społeczno-politycznych społeczeństwa polskiego*. Niepublikowana praca magisterska. Uniwersytet Warszawski.
- Rowatt, W.C., Franklin, L.M., Cotton, M. (2005). Patterns and personality correlates of implicit and explicit attitudes toward Christians and Muslims. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 44, 1, 29-43.
- Skarżyńska, K. (2005). Człowiek a polityka. Zarys psychologii politycznej. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Smith, S.M., Kalin, R. (2006). Right-Wing Authoritarianism as a moderator of the similarity-attraction effect. *Canadian Journal of Behavioural Science*, 38, 1, 63-71.
- Wulff, D.M. (1999). *Psychologia religii*. Warszawa: WSiP.
- Zarzycka, B. (2007). Skala Centralności Religijności S. Hubera. *Roczniki Psychologiczne*, 10, 1, 133-157.
- Zarzycka, B., Bartczuk, R., Wiechetek, M. (2006). *Skala Wiary Post-Krytycznej*. Niepublikowany manuskrypt. Katedra Psychologii Społecznej i Psychologii Religii KUL. Lublin.